

"دیوان لغات التّرك" محمود کاشغری

و

اصطلاحات مهم دیوانی در آن

دکتر سید مهدی جوادی

محقق اردبیلی

اردبیل - ۱۳۹۰

سرشناسه: جوادی، سیدمهدی، ۱۳۴۷ش.
 عنوان قراردادی: "دیوان لغات التّرك"، شرح.
 عنوان و نام پدیدآور: "دیوان لغات التّرك" محمود کاشغری واصطلاحات مهم دیوانی در آن/سیدمهدی جوادی.
 مشخصات نشر: اردبیل - محقق اردبیلی، ۱۳۹۰.
 شابک: ۶-۱۵-۵۳۵۱-۶۰۰-۹۷۸.
 مشخصات ظاهری: ۲۲۴ص؛ مصور.
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا.
 موضوع: کاشغری، محمود بن حسین (۴۶۶ق)، "دیوان لغات التّرك" - نقد و تفسیر.
 موضوع: زبان ترکی هوازما - فارسی.
 شناسه افزوده: کاشغری، محمود بن حسین (۴۶۶ق)، "دیوان لغات التّرك"، شرح.
 رده بندی کنگره: ۹۱۳۸۸ج/۱۹۳PL
 رده بندی دیویی: ۴۹۴/۲۵۳ فا
 شماره کتاب شناسی ملی: ۲۸۹۴۱۸۱

نام کتاب: "دیوان لغات التّرك" محمود کاشغری واصطلاحات دیوانی در آن

مؤلف: دکتر سید مهدی جوادی قوزلو

انتشارات: محقق اردبیلی

نوبت و سال چاپ: اول؛ ۱۳۹۰ش

لیتوگرافی: آریتان اسکنر

چاپ و صحافی: شیران نگار

طراحی روی جلد: صغری جوادی

شابک: ۶-۱۵-۵۳۵۱-۶۰۰-۹۷۸

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

قیمت: ۵۰۰۰۰ ریال

آدرس: اردبیل خیابان نایی، سه راه دانش، پاساژ معطری، طبقه فوقانی، پلاک ۸، تلفن ۲۲۴۰۰۸۱

پیش گفتار

دکتر سید مهدی جوادی ، مولف مجموعه حاضر، یکی از چهره های فعال علمی و پژوهشی استان اردبیل است. وی در تیر ماه ۱۳۴۷، در یک خانواده مذهبی و کشاورز، در روستای قوریدرق (قوزلو) ، از بخش اجارود (موران کنونی) شهرستان گرمی استان اردبیل، چشم به جهان گشود. او تحصیلات ابتدایی و

پایه اول و دوم راهنمایی را در شهرستان گرمی سپری کرد و پس از مهاجرت به اردبیل در سال ۱۳۵۹ش، به سال ۱۳۶۵ موفق به اخذ دیپلم در رشته ی فرهنگ و ادب گردید.

دکتر جوادی، در سال ۱۳۶۷ پس از اخذ مدرک فوق دیپلم در رشته ی زبان و ادبیات فارسی، از تربیت معلم شهید رجائی تبریز، در رشته ی الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران پذیرفته شد و با یک وقفه کوتاه، دوره کارشناسی را آغاز و در سال ۱۳۷۲ش موفق به اخذ لیسانس در رشته ی تاریخ و تمدن ملل اسلامی شد. او در همان سال، در مقطع کارشناسی ارشد در رشته مذکور، از دانشگاه تهران پذیرفته شد و در سال ۱۳۷۵ش، با دفاع از پایان نامه ی خود، با عنوان «اوضاع جغرافیایی و تاریخی مغان»، فارغ التحصیل گردید.

دکتر جوادی از سال ۱۳۶۶، علاوه بر اشتغال در شغل شریف دبیری در مراکز پیش دانشگاهی و دبیرستان های اردبیل، به سال ۱۳۷۲ ش تدریس در دانشگاه های آزاد اسلامی، محقق اردبیلی، موسسه سوره، مرکز آموزش عالی علامه طباطبائی، مرکز تربیت معلم شهید رجایی اردبیل و مرکز تربیت معلم آزادگان تیر، را آغاز کرد. وی گرچه از سال ۱۳۷۷ ش به عنوان فرماندار، در خدمت مردم تلاش گر شهرستان نیر قرار گرفت؛ ولیکن در این ایام، ادامه ی تحصیل در مقطع دکتری را از برنامه های اولویت دار خویش قرار داد و عاقبت در شهریور ماه ۱۳۸۵ ش در رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی در دانشگاه علوم و تحقیقات تهران (آزاد اسلامی)، از رساله خویش با عنوان «موا و تاریخی در دیوان لغات الترک محمود کاشغری» دفاع کرد و موفق به اخذ درجه دکتری (PhD) در رشته ی مذکور گردید.

در زمینه فعالیت های پژوهشی، از دکتر جوادی، گذشته از چاپ و انتشار بخش نخست کتاب منحصر به فرد و ارزشمند " کتاب شناسی توصیفی استان اردبیل "، ده ها طرح و مقاله علمی و تحقیقی اجرا و ارائه گردیده و نیز در فصلنامه های تخصصی و روزنامه های کشوری و همچنین نشریات محلی به چاپ رسیده است که از میان آنها، فصلنامه ی تخصصی «تاریخ در آینه ی پژوهش» موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) قم، فصلنامه تخصصی «تاریخ اسلام» دانشگاه باقرالعلوم قم، نیم سال نامه تخصصی «تاریخ و تمدن اسلامی»، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، فصلنامه علمی-پژوهشی "پژوهش نامه تاریخ"، دانشگاه آزاد اسلامی

بجنورد، ویژه نامه تخصصی "قفقازواران"، نشریه «دین پژوهی»، و «کیهان اندیشه» و نیز «فرهنگ

دارالارشاد»، «تماشای زندگی» و قریب به اتفاق نشریات محلی، را می توان نام برد.

اکنون تدریس و راهنمایی پایان نامه های دانشجویان در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد

رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه های تربیت معلم تهران، آزاد اسلامی تاکستان

قزوین، آزاد اسلامی خوی و تربیت معلم آذربایجان تبریز، و نیز همکاری با مرکز دائرة المعارف

بزرگ اسلامی، از فعالیت های علمی و پژوهشی مولف است. و در این باره، "بررسی جغرافیای

تاریخی آستارا از صفویه تا اوایل پهلوی"، "اردبیل و عزاداری در آن از دیدگاه

خاورشناسان"، "اوضاع جغرافیایی و تاریخی گیلان در دوره اسلامی (تا پایان دوره صفویه)

"، "اوضاع تاریخی و جغرافیایی مشگین شهر در دوران اسلامی"، "آثار تاریخی در اردبیل و

جایگاه آنها در هنرهای اسلامی"، "اردبیل و نقش آن در قیام خرم دینان"، "شیخ کلخوران

اردبیل، خاستگاه صفویان"، "آران در دو قرن نخست هجری قمری" و "جغرافیای تاریخی

اردبیل"، از جمله عناوین پایان نامه هایی است که راهنمایی آن ها از سوی دکتر جوادی صورت

گرفته است. همچنین، عضویت در شورای علمی - پژوهشی جوانان و نیز ریاست گروه تاریخ مرکز

مطالعات فرهنگی قفقاز در استان اردبیل، قرار گرفتن در مجموعه چهره های ماندگار پژوهشی

استان، کارشناس تاریخ اسلام و فرهنگ و تمدن اسلامی صداوسیما مرکز اردبیل از سال ۱۳۷۷

استان اردبیل، از زمینه های فعالیت های علمی - پژوهشی مولف به شمار می رود.

با توجه به آنچه اشاره شد ، تلاش و پژوهش پیرامون نمایان ساختن بیش از پیش جایگاه علمی محمود کاشغری ، که در زبان و ادبیات ترکی و نیز فرهنگ عامیانه و شفاهی آسیای میانه در قرن پنجم دق از جایگاه خاص برخوردار بوده و همچنین اثر معروف او «دیوان لغات الترک» از قدیم ترین فرهنگ نامه های ترکی به زبان عربی و از مهم ترین آثار مکتوب در تاریخ، جغرافیا و تشکیلات اداری در دوران اسلامی، به ویژه نخستین حکومت های اسلامی ترک، در قالب رساله دکتری و نیز کتاب با ویژگی های شایسته ، از اقدامات ابتکاری و منحصر به فردی است که از سوی جناب آقای دکتر جواد صیورت گرفته است . امیدواریم در آینده شاهد انتشار آثار علمی و پژوهشی دیگری از ایشان باشیم .

انشاء الله

مدیر انتشارات محقق اردبیلی

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
❖ - مقدمه	ج
❖ - فصل اول: زندگی، زمانه و کارنامه ی علمی محمود کاشغری:	
۱-۱- شرح حال محمود کاشغری.....	۳
۱-۱-۱- ولادت.....	۳
۱-۱-۲- خاندان.....	۳
۱-۱-۳- زمانه ی کاشغری.....	۵
۱-۱-۴- فعالیت های علمی و آموزشی.....	۷
۱-۱-۵- وفات.....	۹
۱-۱-۶- آرامگاه.....	۱۰
۲-۱- دیوان لغات الترک:.....	۱۴
۱-۲-۱- تالیف دیوان وانگیزه ی مولف از آن.....	۱۴
۱-۲-۲- نسخه های مختلف دیوان.....	۱۶
۱-۲-۳- فصول و بخش های کتاب.....	۱۷
۱-۲-۴- استنادات مورخین و اندیشمندان مسلمان به دیوان و.....	۱۹
۱-۲-۵- ترجمه های مختلف از دیوان در جهان.....	۲۳
۱-۲-۵-۱- زبان و گویش های ترکی (استانبولی، ترکیآذری و...).....	۲۳
۱-۲-۵-۲- زبان های لاتین (انگلیسی، فرانسه، روسی و...).....	۲۶
۱-۲-۵-۳- زبان فارسی.....	۲۹

۱-۲-۵-۴- دیوان از دیدگاه خاورشناسان و..... ۳۱

※- فصل دوم: بازتاب تاریخ در "دیوان لغات الترک" کاشغری:

- ۱-۲- تاریخ ادبی:..... ۳۷
- ۱-۱-۲- افعال، نظم و نثر و ضرب المثل ها..... ۳۷
- ۲-۲- تاریخ سیاسی:..... ۳۹
- ۱-۲-۲- ورود اسلام به ترکستان، قراخانیان و..... ۳۹
- ۳-۲- تاریخ دینی و مذهبی:..... ۴۲
- ۱-۳-۲- آیات قرآنی و احادیث..... ۴۲
- ۲-۳-۲- اساطیر و باورهای دینی و عامیانه..... ۴۴
- ۴-۲- تاریخ اجتماعی و فرهنگی..... ۴۷
- ۱-۴-۲- گاه شماری دوازده حیوانی..... ۴۷
- ۲-۴-۲- اقوام، زبان ها و گویش ها..... ۴۷
- ۳-۴-۲- غذا ها و داروهای شفابخش..... ۵۱
- ۵-۲- جغرافیای تاریخی سرزمین های شرقی:..... ۵۲
- ۱-۵-۲- نقشه های منحصر به فرد بلاد ترک..... ۵۴

※- فصل سوم: مصطلحات مهم دیوانی در "دیوان لغات الترک":

- ۱-۳- کلیات..... ۵۹
- ۲-۳- برت (برات)..... ۶۲
- ۳-۳- بَجْکِم (پرچم)..... ۶۶
- ۴-۳- بَگ (بای)..... ۷۴

- ۳-۵- تَرُخَان (تَرُکَن) ۸۱
- ۳-۶- تَکین ۸۷
- ۳-۷- تَمُغَا ۹۲
- ۳-۸- تُمَن (تومان) ۹۸
- ۳-۹- تُوغ (طوق) ۱۰۱
- ۳-۱۰- تُوی (طوی) ۱۰۶
- ۳-۱۱- خَان (خاقان) ۱۰۹
- ۳-۱۲- خُور (سویاشی) ۱۲۰
- ۳-۱۳- قَاتُون (خاتون) ۱۲۴
- ۳-۱۳-۱- خاستگاه، معالی و مترادف های خاتون ۱۲۴
- ۳-۱۳-۲- جایگاه و نقش سیاسی خواتین ۱۲۶
- ۳-۱۳-۳- نقش اجتماعی، فرهنگی و دینی خواتین ۱۳۳
- ۳-۱۴- قَرُشی ۱۴۴
- ۳-۱۵- طُغْرا ۱۴۶
- ۳-۱۶- یَرُلیغ ۱۵۱
- ۳-۱۷- یَرُمَق ۱۵۷
- ۳-۱۸- یِل (ییل) ۱۶۰
- ۳-۱۸-۱- ییل (ئیل) ۱۶۲

*- نمایه (کتاب ها، کسان، جای ها، سلسله ها...) و پیوستی ها:

- ۱- کتاب نامه ۱۸۱

۲-اعلام..... ۱۹۴

۳- پیوستی ها..... ۱۹۹

www.ketab.ir

« دیوان لغات الترک » از قدیم ترین فرهنگ نامه های ترکی به زبان عربی و یکی از آثار مهم مکتوب در دوره اسلامی است. این اثر، در فاصله ی سال های ۴۶۴-۴۶۶ ه.ق. توسط محمود کاشغری، ادیب، لغوی و از چهره های برجسته در زبان ترکی و فرهنگ عامیانه و شفاهی آسیای میانه و از دودمان قراخانیان، برای آموزش زبان و ادبیات ترکی به عرب زبانان، تالیف و به المقتدی بامرالله (۴۶۷-۴۸۷ ه.ق.)، خلیفه عباسی، اهداء گردیده است. با این حال، نسخه ای از این اثر برای نخستین بار، در سال ۱۳۲۲ ه.ق کشف و در سال های ۱۳۳۳-۱۳۳۵ ه.ق. به چاپ رسیده است.

چنان که اشاره شد، گرچه از زمان کشف و چاپ «دیوان» کاشغری، مدت مدیدی سپری نگردیده است؛ ولی در این زمان نسبتاً کوتاه، گذشته از استنادات محققین به مطالب این کتاب در آثار پژوهشی خویش، در اثر کارهای تحقیقی صورت گرفته روی این کتاب و مولف آن، بسیاری از ویژگی های مهم و در برخی موارد منحصر به فرد، در زمینه های مختلف علمی در آن کشف و در اختیار پژوهش گران و علاقمندان قرار گرفته است، که تدوین بیش از یک صد و شصت کتاب و مقاله پیرامون موضوعات مختلف در دیوان و نیز ترجمه آن به زبان های مختلف و زنده ی دنیا، تشکیل کنفرانس های بین المللی و تخصصی ویژه ی دیوان و محمود کاشغری در کشورهای مختلف، اختصاص مقالات مستقل به دیوان و مولف آن در دایرة المعارف ها و دانش نامه ها و فرهنگ نامه های معروف جهان و نیز استفاده از مطالب این اثر از سوی چهره های برجسته علمی و پژوهشی مسلمان و غیر مسلمان مانند بار تولد، کراچکوفسکی، مینورسکی، پریتساک، اورانسکی، دانکوف، پاکسوی، مصباح، بروکلمان، زرین کوب، مولفان دایرة المعارف اسلام (انگلیسی) و، دلیل روشنی بر جایگاه مهم دیوان در نزد صاحب نظران مسلمان و غیرمسلمان است.

بر همین اساس، ضرورت پرداختن به این کتاب و مولف آن و نیز بررسی ویژگی های مختلف تاریخی و جغرافیایی دیوان کاشغری و انعکاس بیش از شصت ماده تاریخی در زمینه های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی پیش از اسلام و بعد از اسلام و همچنین وجود نزدیک به یکصد عنوان در تشکیلات اداری و اسلامی در این اثر، در قالب یک رساله دکتری، و بالاخره ترغیب اساتید محترم باعث شد که به حول و قوه ی الهی و با راهنمایی های اساتید گرامی، نگارنده در قالب یک رساله و در سه فصل، زندگی، زمانه

و کارنامه علمی محمود کاشغری، بازتاب تاریخ در "دیوان لغات الثرک" و مصطلحات مهم دیوانی در این کتاب و تطورات آنها در دوران های مختلف تاریخی را مورد بررسی قرار دهد. شایان ذکر است، در این مجموعه، با در نظر گرفتن برخی عوامل، از جمله تطورات و تحولات نوشتاری و معانی و مفاهیم متعدد اصطلاحات از جهت زبان شناختی، نبود اطلاعات دقیق پیرامون آنها در دوران نخستین حکومت های اسلامی ترک و کاربرد بیشتر آنها در آثار مکتوب در دوران های تاریخی، به بررسی هفده اصطلاح و عنوان تشکیلاتی و دیوانی پرداخته شده است.

باید افزود، در تدوین این مجموعه، از بیش از صد و هفتاد اثر به زبان های عربی، فارسی، ترکی و نیز انگلیسی استفاده شده است، که آثار مکتوب در دوران تسلط ترکان بر بخش های مختلف از جهان اسلام در تاریخ عمومی و تشکیلات اسلامی و تراجم و نیز سفرنامه های جغرافی دانان مسلمان و پژوهش های جدید در این زمینه که بیشتر از سوی خاورشناسان صورت گرفته است، همچنین مطالب موجود در برخی از سایت های اینترنتی از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. اکنون به یاری ایزدمنان، مجموعه حاضر، در قالب کتاب، تقدیم علاقمندان محترم می گردد.

در پایان، بر خود فرض می دانم که از بذل عنایت استاد فرزانه ام جناب آقای دکتر حسین مفتخری، جناب آقای دکتر احمد بادکوبه و جناب آقای دکتر فرهانی به عنوان راهنمایان و مشاوران در تدوین مجموعه حاضر در قالب رساله دکتری و نیز جناب آقای دکتر هادی عالم زاده و جناب آقای دکتر قره چانلو، که بی گمان اندوخته های علمی ناچیز بنده در گرو عنایات الهی و مرهون بذل توجه و اهتمام این سروران گرامی است، همچنین مدیریت محترم انتشارات محقق اردبیلی، کمال امتنان را داشته باشم.

ومن الله التوفیق

سید مهدی جوادی

بهمن ماه ۱۳۹۰